

DRUŠTVENI RAZVOJ U VRIJEDNOSNOJ ZAMCI Sociologijski pogled na vrednote u hrvatskom društvu

Siniša ZRINŠČAK, Zagreb

Sažetak

U prvom dijelu rada opisuju se i problematiziraju pojmovi tradicionalnoga, modernoga i postmodernog društva koje sociologija rabi kao najopćenitije teorijske konstrukte, a kojima se identificiraju i razumijevaju suvremeni društveni procesi. Premda je teorija modernizacije bremenita mnogim problemima, ona može pomoći kako lakšem opisu pojedinog društva, tako i prepoznavanju onih čimbenika koji se pojavljuju kao prepreka očekivanome razvoju. Tome posebno pridonosi istraživanje dominantnih vrednota određenog društva.

U drugom se dijelu rada opisuje aktualno stanje hrvatskoga društva. Problemi hrvatskog razvoja povezani su kako s nasljeđem tzv. devijantne modernizacije za vrijeme komunističkog razdoblja, tako i s poteškoćama kompletne društveno-ekonomske preobrazbe posljednjih deset godina. Istraživanje vrednota svjedoči o tim problemima te se ovdje posebno analiziraju pitanja iz Europskog istraživanja vrednota 1999., provedenoga u Hrvatskoj, a koja govore o niskom povjerenju u druge ljude, niskom povjerenju u temeljne društvene institucije (izuzev zadovoljavajuće razine povjerenja u autoritarne institucije), ambivalentnim stavovima o regulaciji u gospodarskom području te pitanja koja govore o velikoj proširenosti pojedinih oblika ponašanja, kao što su utaja poreza, mito i sl. Interpretacija ovih pitanja povezuje se i s podacima iz drugih istraživanja provedenih u Hrvatskoj, pri čemu se posebna pozornost posvećuje problemima odnosa spram vlasništva i poduzetništva, a u svijetlu negativnih i moralno problematičnih iskustva s pretvorbom i privatizacijom. Također se napominje da je mnoge odgovore iz područja moralnih preferenci teško normativno interpretirati, ukoliko se zanemari činjenica da mnogi odgovori reflektiraju proturječno tranzicijsko iskustvo.

U zaključnim se razmišljanjima ponovno postavlja pitanja vrednovanja sadašnjih društvenih procesa. Ovdje se, sukladno mogućnostima sociologijskoga pristupa, kao mjerilo uzima moderan razvoj kakvog nalazimo u razvijenim dijelovima svijeta i po čijoj mjeri svijet postaje globalan, te se dodatno argumentira teza o tome da je Hrvatskoj moderan razvoj nužno potreban, a da se ona suočava s velikim problemima takvoga razvoja. Zbog toga se naglašuje potreba daljnjeg istraživanja mogućnosti smanjenja izrazito visokog stupnja politizacije hrvatskoga društva i promocije nekih ključnih modernih vrednota kao što su legitimacija vlasništva i uspjeha te afirmacija profesionalizma.

Ključne riječi: modernizacija, vrednote, razvoj, tranzicija, Hrvatska.

Uvod

Razvoj, vrednote i kriza – tri su prečesto rabljena pojma suvremenih društvenih znanosti kojima one, premda pod vrlo različitim vidovima, pokušavaju objasniti ne samo što se zapravo dešava sa društvom već, možda više, na specifičan način izraziti čovjekovo nezadovoljstvo društvenom organizacijom, međuljudskim odnosima te svojim položajem u društvu. To je možda i osnovni razlog što u ovom pojmovnom trolistu dominira riječ kriza. Kriza, a onda i svi uz nju vezani pojmovi njenoga navodnog prevladavanja (reforma, preobrazba, tranzicija, povratak tradiciji ili sretnijoj prošlosti itd.), postaju magične riječi društvenoga života. Već unutar našega svakodnevnog iskustva možemo pronaći bezbroj primjera. Osobno se ne sjećam razdoblja u kome nije bilo govora o velikim društvenim projektima koji su svoju samorazumljivost tražili u simboličkom kolu koje počinje krizom, prolazi kroz reformu i završava (zapravo) teško pojmljivom savršenošću. Danas je, pak, svima potpuno jasno da smo izloženi nizu dubokih ili strukturalnih kriza i gotovo nitko neće dvojiti o istinosti takve društvene dijagnostike. Istom lakoćom se do neslučenih razmjera povećava društveno značenje tranzicijskih ili reformskih napora.

Kao što pogled iz druge perspektive ne rješava tajnu proučavanog predmeta, ali novim osvjetljenjem olakšava njegovo razumijevanje, tako ni ovaj prilog ne može dati meritorne odgovore na prethodne dileme. Svrha sociologijskog pristupa jest, međutim, u tome da pitanje društvenih kriza i mogućnosti razvoja raspravi u kontekstu razumijevanja društvenih promjena, da jasnije pokaže u kome se smjeru i zašto društvo mijenja. Ako kriza i ostaje naše trajno društveno i individualno stanje razgovor će o njoj biti plodonosniji, jer će se lakše pronaći odgovor na konkretnija pitanja o tome što je to točno krizno i zašto je nešto za nekoga krizno. Riječ je o nastojanjima definiranja predmeta rasprave, bez čega istinski razgovor ne može ni započeti. Konačno, ovo je i nužan kontekst rasprave o vrednotama jer vrednote, između ostaloga, jasnije opisuju razvojno razdoblje određenog društva. Društvena perspektiva pokazuje zašto su u određenom društvu dominantne upravo određene vrednote, kako i zašto neke vrednote pokazuju svoje novo lice te je li i kako moguće uskladiti želje za određenim vrijednosnim orijentacijama, a koje su naizgled isto tako poželjnim društvenim razvojem podložne velikim promjenama.

Ovo izlaganje sociologijskih potencijala valja, ipak, sputati dvama važnim ograničenjima. Prvi je vezan uz različite predmetne pristupe. Premda svojim inherentnim nastojanjima da opiše i razumije društveni totalitet sociologija teži ekskluzivističkim crtama, njena ju je dosadašnja povijest dovoljno uvjerala u štetnost takvog pristupa, čime je utrt put nužnoj suradnji s drugim znanostima. Stoga je i ovaj prilog shvaćen samo kao moguća pomoć drugim predmetnim pristupima istom problemu. Drugi je konkretnije vezan uz sociologiju samu. Praktična

neprovedivost ekskluzivizma dovela je do bogatstva različitih teorija i metodoloških pristupa što sociologiju čini istinski pluralističkom znanost. Stoga će i ovaj prilog pružiti samo djelomičan uvid u neke teorije i pristupe koji nastoje odgovoriti na pitanja o tome kako se i zašto društvo mijenja te kako vrednote mogu pomoći otkrivanju tajne društvenog razvoja. Ista pitanja oblikuju ključ pristupa i hrvatskoj stvarnosti.

Teorija modernizacije

Modernizacija, kao ključan teorijski pojam kojim se objašnjava razvoj suvremenih društava, opisuje preobrazbu iz tradicionalnoga u moderno društvo.¹ Najkraće rečeno, tradicionalno društvo obilježeno je preživljavanjem u postojećoj državnoj (stagnantnoj) ekonomiji, društveni sustav počiva na tradicionalnom autoritetu, dok su na individualnoj razini dominantne tradicionalne religijske norme te norme lokalne zajednice. Nasuprot tome, moderno društvo se razvija kada glavni društveni projekt postaje maksimizacija ekonomskog rasta, na individualnoj razini želja za postignućem, a društveni sustav počiva na racionalno-zakonodavnom autoritetu.² Ako se možda može reći da su pojmovi tradicionalnoga i modernog društva idealni konstrukti, modernizacija kao teorijski pojam posjeduje aplikativnije osobine jer sabire u sebi upravo taj prijelaz, gibanje, društvenu promjenu koja se zaista dešava u nizu društava. Modernizacija na empirijskoj razini započinje s industrijalizacijom, tim najvažnijim društvenim događanjem koji je uvjetovao bitnu preobrazbu suvremenih društava. No, kao što tvrdi teorija modernizacije, industrijalizacija se ne dešava sama za sebe, već je prati niz drugih društvenih događanja, kao što su urbanizacija, masovno obrazovanje, specijalizacija, birokratizacija, razvoj masovnih komunikacija. Modernizacija je, dakle, teorija koja ukazuje na koherentnost kulturnih, ekonomskih i političkih

¹ Modernizacija, kao ključni društveni fenomen 19. i 20. stoljeća, i sociologija su nerazdvojno povezani te su sve klasične sociološke teorije, od Comtea i Spencera, do Marxa, Durkheima i Webera fokusirale modernizaciju, naravno iz različitih vidika i s različitim naglascima. Ovdje se, stoga, neće opisivati te različite teorije i pristupi već će se vrlo kratko fokusirati modernizacija u najbitnijim i zajednički prihvaćenim elementima, a na osnovi sažetih prikaza koji i danas modernizacijsku teoriju smatraju nužnom za opis suvremenih društvenih promjena i za opis vrijednosne strukture pojedinog društva. Usp. osobito: P. ESTER/ L. HALMAN/ R. DE MOOR, *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg University Press, Tilburg, 1994.; R. INGLEHART, *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton, 1997. O različitim teorijama modernizacije usp. i: N. KARAJIĆ, *Politička modernizacija. Prilozi sociologiji hrvatskoga društva*, Razvoj i okoliš, Biblioteka časopisa »Socijalna ekologija«, Zagreb, 2000.

² Usp. R. INGLEHART, *Modernization and Postmodernization...*, osobito str. 7–27 i 74–77.

promjena koje se zbivaju unutar određenog društva.³ Ona ukazuje na sasvim jasnu unutarnju strukturu i povezanost tih promjena, jer se (najčešće) industrijalizacija teško može izvesti ako je ne prate druge društvene promjene (primjerice, masovno obrazovanje, razvoj racionalnog autoriteta, profitna orijentiranost i sl.) te se ta veza pokazuje vrlo čvrstom. Otuda eksplikativna (opis razvojnog trenutka određenog društva) i prediktivna (predviđanje mogućnosti preobrazbe i razvojnih dosega određenog društva) vrijednost koncepta modernizacije.

Slika 1.

Model tradicionalnoga, modernoga i postmodernog društva⁴

	Tradicionalno	Moderno	Postmoderno
Sržni društveni projekt	Preživljavanje u stagnantnoj državnoj ekonomiji	Maksimizacija ekonomskog rasta	Maksimizacija subjektivnog dobrog stanja
Individualne vrednote	Tradicionalne religijske i vrednote zajednice	Motivacija za postignućem	Postmaterijalističke i postmoderne vrednote
Autoritarni sustav	Tradicionalni autoritet	Racionalno-zakonodavni autoritet	Zanemarivanje zakonodavnoga i religijskog autoriteta

Koncept modernizacije, premda usredotočen na ekonomsko-društvenu strukturu, ozbiljno računa sa širokim područjem kulture, jer tako ambiciozan opis društvenih promjena uključuje sve sastavnice društvenog života. Vjerovanja, stavovi, pogledi na društvo i čovjeka bitno se razlikuju između tradicionalnih i modernih društava ali ta razlika, kako tvrdi teorija modernizacije, nije slučajna već zakonita, tj. potpuno (ili barem velikim dijelom) predvidiva. »Tradicionalan« i »moderan« čovjek imat će bitno različite stavove o nizu društvenih pitanja. Eksplikativnost i prediktivnost koncepta modernizacije ozbiljuje se velikim dijelom upravo u području vrednota, tih empirijski opažljivih konstrukta koji oblikuju naše stavove, u više ili manje koherentnim smjerovima.⁵

³ »It is important to stress that these economic, technological, socio-cultural, and political developments – which are examples rather than an exhaustive listing – are *interlinked* parts of the modernization of society.« Usp. P. ESTER/ L. HALMAN/ R. DE MOOR, *nav. dj.*, str. 3.

⁴ Izvor: R. INGLEHART, *Modernization and Postmodernization...*, str. 76.

⁵ »Values are seen here as conceptions of the desirable which are not directly observable, but are evident in moral discourse and relevant to the formulation of attitudes. For heuristic purpose, we understand these conceptions as hypothetical constructs which constrain attitudes. The claim for the empirical relevance of values, we argue, is demonstrated by evidence of patterning among attitudes. We call these meaningful patterns *value orientations*. This approach

Premda je pojam modernizacije generalno prihvaćen, on nije lišen mnogih nedoumica. Jedan od prvih problema koji ga prati još od samih početaka sociologije jest pitanje odnosa ekonomije i kulture. Dolazi li do društvenih i kulturnih promjena zato što se najprije, i neovisno od njih, dešavaju promjene u ekonomiji (kao što je tvrdio Marx) ili, obrnuto, neki vrijednosni koncepti potiču ekonomske i društvene promjene (kao što je pokazao Weber studijom o utjecaju protestantske etike na razvoj kapitalizma)? Ne ulazeći u velike diskusije koje su se o ovome vodile i koje se još uvijek vode, razumnim se čini prihvatiti stav da na djelu nije ni kulturni ni ekonomski determinizam.⁶ Odnos ekonomije i kulture je multidimenzionalan što znači da se ekonomija i kultura međusobno uvjetuju na vrlo različite načine, premda se ovakvim stavom otvaraju beskraje (čini se prevelike) mogućnosti reinterpetacije dominantnih vrednota određenog društva.

Kao što valja odbaciti ekonomski i kulturni determinizam, tako se valja čuvati i opasnosti modernizacijskog determinizma. Kao teorija velikih dosega modernizacija se ne pokazuje uvijek dovoljno analitičkom u opisu razvojnih problema svakoga pojedinog društva. U pitanju su mogućnosti njene operacionalizacije za potrebe vrlo konkretne svrhe. Poteškoće ovakve operacionalizacije posebno su naglašene optužbom da je riječ o zapadno-etnocentričkom konceptu, prikladnom opisu zapadnih razvijenih društava, ali koji se ne može proširiti na opis društvenih promjena u drugim dijelovima svijeta. Takva etnocentričnost posebno dolazi u pitanje kad se zapadni modernizacijski razvoj predstavlja uzorom društvenog razvoja i time se modernizaciji pripisuju naglašeno pozitivne osobine. Ovakvo se gledanje može povezati i s vrlo dominantnom prosvjetiteljskom tradicijom, gdje se modernizacija zapravo vidi kao oličenje linearnoga, progresivnoga, poželjnog razvoja.⁷ S druge su strane neki teoretičari modernizacije, već

places attitudinal measures at the centre of our empirical work.« Usp. J. W. VAN DETH/ E. SCARBROUGH, *The Impact of Values*, Oxford University Press, Oxford, 1995., str. 46.

⁶ Usp. R. INGLEHART, *Modernization and Postmodernization...*, str. 8-14.

⁷ »Tradicionalno su naime prevladavala dva, koncepcijski različita i dosta koherentna pristupa pojmu civilizacije. Jedan je nastao iz prosvjetiteljskog prijeloma i terminološki se uobličuje od kraja osamnaestog stoljeća. Njegova je ambicija utemeljiteljska, a polazište mu je **racionalistički univerzalizam**... Taj pristup civilizaciju poistovjećuje s progresom oslobodene, autonomne racionalnosti koja stvara društvene oblike nezavisne od prirodne uvjetovanosti, religijske transcendentnosti i plemenske, kastinske ili staleške vezanosti. ... Industrijalizam i kolonijalizam moguće je tumačiti kao njegovu objektiviziranu, sinonimno-označiteljsku sliku. To je poimanje istodobno **kozmpolitsko i etnocentrično**. Kozmpolitsko zbog toga što univerzalističko načelo racionalnosti želi prenijeti na sve pripadnike ljudske vrste (sve rase i narode), a etnocentrično zbog toga što apsolutizacijom navedenog načela, koje je svojstveno 'progresivnim narodima' dovodi u pitanje ili čak potire drugačije vrste racionalnosti, a to znači i legitimnost drugačijih civilizacija.« Usp. R. KALANJ, *Ideje i djelovanje. Ogledi o kulturnim promjenama i razvoju*, Razvoj i okoliš, Biblioteka časopisa »Socijalna ekologija«, Zagreb, 2000., str. 54-55.

od samih početaka (primjer najprije Durkheima, a potom i mnogih drugih) naglašavali negativne modernizacijske posljedice. Zato valja posebno naglasiti da svako vrednovanje mora biti jasno izvedeno, kako bi se i moguće posljedice takvog vrednovanja mogle jasnije sagledati. Bez posebnog obrazloženja i uz punu svijest o mogućim konzekvencama ne može se tvrditi da je moderno društvo pozitivno, a tradicionalno negativno. Isto vrijedi i za vrlo česta, a posve suprotna shvaćanja.

Postmoderno ili rizično društvo?

U jeku najvećih rasprava o modernizaciji društvene su promjene u zapadnim društvima postajale tako dinamičnima da se počeo uočavati fundamentalan zaokret koji je nagovještavao novo razdoblje. Te su promjene bile vidljive kako u području ekonomije, tako i u području kulture. S jedne strane, bitne promjene u ekonomiji i načinima proizvodnje govorile su o razvoju postindustrijskog društva dok su, s druge strane, o novom razdoblju zborile još uočljivije promjene u području obiteljskoga i individualnog života.⁸ Upravo kulturni razvoj, a koji demonstrira promjene u dominantnim vrednotama, najvjerodostojnije svjedoči o novom, postmodernističkom razdoblju. Idealno-tipski, društveni projekt moderne koji je bio usredotočen na maksimizaciju ekonomskog rasta pretvara se u maksimizaciju subjektivno dobrog stanja. Na društvenoj razini zanemaruju se zakonodavni i religijski autoriteti, a na individualnoj razini prevladava niz postmaterijalističkih i postmodernih vrednota.⁹

Iz niza ključnih osobina postmoderne moguće je istaknuti sljedeće:¹⁰

- slabljenje tradicionalnoga metafizičkog načina mišljenja i jačanje uloge subjekta u filozofiji, ali ujedno i u različitim znanostima, gdje rezultati često više ovise o istraživaču nego o objektivnim zakonima;
- porast specijalizacije i fragmentacije znanja i djelovanja, koji ima za posljedicu okrenutost ljudi prema postignuću izravne koristi i učincima, a ne prema odgovoru na velika pitanja smisla ljudskog opstanka;
- prekomjernost vremena koja se ogleda u preobilju događaja, što opet stvara potrebu u ljudima za davanjem trajnijeg značenja toj »nabujaloj« sadašnjosti;

⁸ Usp. D. BELL, *The Coming of Postindustrial Society*, Basic Books, New York, 1973.; J.F. LYOTARD, *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1984.; R. INGLEHART, *Cultural Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press, Princeton, 1990.

⁹ Usp. R. INGLEHART, *Modernization and Postmodernization...*, str. 27–50.

¹⁰ Niz ključnih osobina postmoderne, oslanjajući se na vrlo brojnu literaturu, sazeo je i pregledno kod nas prikazao Jakov Jukić pa se ovdje samo prenosi njegov opis. Usp. J. JUKIĆ, *Lica i maske svetoga*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997., str. 317–319.

- prekomjernost prostora koju redovito prouzročuje današnje nečuveno proširenje obavijesnog sustava na cijeli svijet i tehničko ubrzanje prijevoznih sredstava svih vrsta;
- raspadanje smislenih sveza ovisnosti i uvjetovanosti između svijeta gospodarskog napretka, političkih sloboda i osobne sreće, čime se nehotice otvaraju prostori nestabilnosti u društvenom poretku;
- produbljenje krize etnocentrizma i slijedom toga umnažanje različitih kulturnih i povijesnih »središta« svijeta, uz istodobni kraj vojno-ideološkog suparništva između zapadnih demokracija i istočnih totalitarizama;
- kriza patrijahalnog centralizma i izbijanje feminističkih pobuna koje – uz ostale uzroke – rastaču i tresu čvrstu mrežu tradicionalnih ustanova, ustaljenih običaja i obiteljskih vrednota.

U svjetlu ovakvih promjena osnovne osobine postmodernog čovjeka bit će individualizam i pluralizam, a te će se razlike najviše očitovati u međugeneracijskim razlikama. Mlađi, koji su u svojim formativnim godinama iskusili osnovnu materijalnu sigurnost, bit će značajno više orijentirani k postmaterijalističkim vrednotama. To ne znači da materijalne vrednote njima više nisu važne, već to da njihova stabilna i neupitna nazočnost otvara prostor usredotočenosti na samostvarenje i kvalitetu života pri čemu kriteriji i nagnuća samoostvarenja postaju kako sve individualnija tako i podložnija interesno-profitnim manipulacijama. Ovo je mjesto gdje se najviše uočavaju razlike između starijih i mlađih, a one su takve da neupitno govore o fundamentalnom kulturnom zaokretu, tvrde teoretičari postmodernih pravaca razmišljanja.

Fundamentalnost zaokreta dovodi se u pitanje kod onih teoretičara koji priznaju promjene, ali ne smatraju da je riječ o posve novom razdoblju. Na trasi takvog razmišljanja Giddens, primjerice, govori o kasnom ili visoko modernom kapitalizmu čime se naglašuju promjene, ali ne i posvemašnji diskontinuitet.¹¹ Ove će razlike u opisu suvremenog društva imati veliki utjecaj na sagledavanje niza karakteristika modernoga ili postmodernog čovjeka.¹² Problem leži u pitanju sagledavaju li teorije postmodernizacije dovoljno jasno svu kompleksnost i proturječnost suvremenih društava. Stoga je zanimljiva još jedna podudarnost – pro-

¹¹ Sličnom se razmišljanju kod nas priklanja Jukić. »Možda su ipak najbliži istini oni filozofi i sociolozi koji pod dojmom neodređenosti nadolazećih društvenih promjena i ideja, postmodernost opisuju kao zadnje razdoblje modernosti i zato oba tijeka – modernu i postmodernu – zaokružuju u jedan jedinstveni sustav značenja.« Usp. JUKIĆ, *nav. dj.*, str. 314.

¹² Razlike između opisa postmodernizma Lyotarda i kasnog kapitalizma Giddensa te utjecaj tih razlika na shvaćanje uloge religije u suvremenom društvu pregnantno opisuje Fulton. Usp. J. FULTON, »Modernity and Religious Change in Western Roman Catholicism: Two Contrasting Paradigms«, u: *Social Compass* 44 (1997.), br. 1, str. 115–129.

blem sve većih, teško rješivih i društvenoj proizvodnji inheretnih rizika jače naglašuje Beckova teorija koja ne govori o postmodernizaciji, već o refleksivnoj modernizaciji, modernizaciji koja je postala svojom vlastitom temom.¹³ Unutar ovog razdoblja modernizacije rizici su sustavno pojačani te postaju globalni.¹⁴

Rizično društvo, ovdje uporabljeno kao pojam koji pokriva sve veće društvene neuravnoteženosti, može poslužiti kao zajednički simbol niza procesa koji pojavljivanje postmodernih vrednota primjerenije smještaju unutar konteksta novih globalnih opasnosti, sve većeg osiromašenja i sve većih razlika kako unutar pojedinih društava tako i na globalnom planu, manjih i neizvjesnijih mogućnosti materijalnog osiguranja u kontekstu atipičnoga, promjenjivoga, nesigurnoga postfordističkog rada itd.¹⁵ Pojam postmodernog vremena može biti točan samo za određeni i manjinski dio svjetskoga stanovništva, a i društva u kojima dominantni vrijednosni koncepti poprimaju postmoderna obilježja nisu lišena novih, sve neizvjesnijih i nepredvidivih pojedinačnih, grupnih ili globalnih opasnosti. Pojam rizičnoga društva, stoga, naglašuje kompleksnost i različitost te se može uporabiti kao ona neophodna vezna nit koja vodi operacionalizaciji velike teorije modernizacije, operacionalizaciji koja mora računati s velikim nizom proturječnih društvenih čimbenika, a posebno nizom društvenih specifičnosti svakoga pojedinog društva.

Hrvatski razvoj i devijantna modernizacija

Meritornoga i generalno prihvaćenog odgovora o karakteru modernizacije u komunističkim društvima još uvijek nema, ali mnoge izražene dileme dovoljno ilustriraju razvojne probleme istočnoeuropskih društava u njihovome komunističkom i postkomunističkom razdoblju.

Govoreći o problemima odvijanja tranzicije Srđan Vrcan sumira tri pogleda koja dominiraju u svjetskoj literaturi o tipu modernizacije u komunističkim društvima.¹⁶ Prvi govori o prijašnjoj blokadi modernizacije, koja se sada deblokira

¹³ Usp. U. BECK, *Risk Society. Towards a New Modernity*, Sage Publications, 1992.; O. ČALDAROVIĆ, *Socijalna teorija i hazardni život*, Razvoj i okoliš, Biblioteka časopisa »Socijalna ekologija«, Zagreb, 1995.

¹⁴ »Risk may be defined as a systematic way of dealing with hazards and insecurities induced and introduced by modernization itself. Risks, as opposed to older dangers, are consequences which relate to the threatening force of modernization and to its globalization of doubt. They are politically reflexive.« Usp. U. BECK, *nav. dj.*, str 21.

¹⁵ O nepovoljnim socijalnim posljedicama suvremenih društvenih procesa usp. S. ZRINŠČAK, »Skile i haribde socijalne sigurnost«, u: *Revija za socijalnu politiku*, 7(2000.), br. 3–4, str. 229–243.

¹⁶ Usp. S. VRCAN, »Tranzicija, religija, crkva: poticaji za raspravu i razmišljanja«, u: I. GRUBIŠIĆ, *Crkva i država u društvima u tranziciji*, Hrvatska akademska udruga, Split, 1997., osobito str. 235–236. O istom problemu usp. i N. KARAJIĆ, *nav. dj.*, str. 26–27.

te ta činjenica oblikuje matricu tranzicije. Drugi ističe devijantnu modernizaciju u komunizmu pa i sadašnje tranzicijsko razdoblje vidi kao ono u kojem dominiraju predmoderni društveni odnosi. Treće gledanje napominje da je u komunističkim društvima na djelu bila osobita modernizacija jer modernizacija, zbog okolnosti prisile i državno vođene modernizacije, ne rezultira modernitetom kao svojom genuinom posljedicom. Slično o modernizaciji razmišljaju sociolozi religije koji pokušavaju objasniti je li na djelu u komunizmu bila i sekularizacija, kao »očekivani« pratitelj modernizacije. Irena Borowik govori o tome da su se (u Poljskoj) zaista odvijali elementi modernizacije, ali da su oni imali posebne oblike pod utjecajem komunističke ideologije uz podršku totalitarne države.¹⁷ Slično tvrdi i M. Tomka koji ističe prisilan karakter »komunističke modernizacije« te je po obrascima odvijanja uspoređuje s kolonijalizmom.¹⁸ Time se ne želi reći da se promjene nisu dešavale, već da se one nisu odvijale na način koji neupitno može upućivati na modernizacijski proces. Doduše, i ovdje se može izreći primjedba o tome da je pojam modernizacije zapadno-etnocentričan pojam te da on ne može u potpunosti opisati modernizacijske procese koji se odvijaju na drukčiji način. Ipak i takva primjedba ne negira činjenicu da su se neki procesi ovdje odvijali na specifičan način i da se ta specifičnost najvjerojatnije ogleda u nizu drugih razvojnih elemenata, razvojnih problema i razvojnih mogućnosti.

Ova je specifičnost vidljiva i u hrvatskom razvoju te se procesi industrijalizacije, urbanizacije, razvoja masovnog obrazovanja, pluralizacije životnih stilova itd. ne mogu jednostavno mehanički zbrojiti te identificirati kao jedinstveni modernizacijski projekat. I osobno iskustvo i mnoge analize govore da je taj razvoj bio premrežen mnogim politički nametnutim čimbenicima. U svom recentnom nastupu Josip Županov ovakav razvoj sažeto i precizno opisuje sljedećim riječima, a pri tome je posebno važno uočiti kako se problemi komunističke modernizacije samo nastavljaju na prijašnje probleme razvoja: »Možemo reći da je gotovo 150 godina na tome planu da se stvori stvarna alternativa tradicionalnom društvu učinjeno, zapravo, vrlo malo. Tek nakon 1945., kad dolazi do ubrzane industrijalizacije, otvaraju se nove mogućnosti i onda počinje taj veliki egzodus sa sela koji isto na kraju krajeva nije dobro završio.« Na pitanje zašto, on dodaje: »Zato što se nije išlo na potpuno modernizaciju, već na polumodernizaciju. Htjela se industrijalizacija, industrijalizam, ali bez privatnog vlasništva, bez građan-

¹⁷ Usp. I BOROWIK, »Integracijske i dezintegracijske funkcije religije u procesu transformacije suvremene Srednje i Istočne Europe«, u: I. GRUBIŠIĆ / S. ZRINŠČAK (ur.), *Religija i integracija*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1999., str. 112.

¹⁸ Usp. M. TOMKA, »Contradictions of secularism and the preservations of sacred. Four contexts of religious change in communism«, u: R. LAERMANS/ B. WILSON/ J. BILLIET, *Secularization and Social Integration. Papers in Honor of Karel Dobbelaere*, Leuven University Press, Leuven, 1998., osobito str. 178–184.

skih prava i sloboda, koji se u tome procesu podrazumijevaju.«¹⁹ Iste se karakteristike modernizacijskog razvoja mogu ilustrirati problemima ekonomskog razvoja, tim više što većina analiza raspada komunističkih društava ukazuje na ekonomsku propast komunističkog projekta kao glavnoga generatora političkih previranja. »Ekonomski razvoj Jugoslavije ostvarivao se uz izuzetno nisku efikasnost investicija i izuzetno jeftinu radnu snagu. Obzirom na jedinstveni privredni sustav to se u potpunosti odnosilo i na Hrvatsku. [...] Iz takvog začaranog kruga Jugoslavija se nikada nije izvukla. Teško je u svjetskim razmjerima naći lošiji primjer. [...] Odgovarajućom preraspodjelom Hrvatska je svedena na jugoslavenski prosjek, ne samo po ukupnoj vrijednosti potrošnje stanovništva, već i po strukturi. Slovenija na svom nivou potrošnje ima kvalitativno različitu strukturu, koja se približava razvijenim industrijskim zemljama.«²⁰ Očito jest da ove dvije analize valja povezati u jedinstveni obrazac opisa devijantne modernizacije iz čega su se potom generirali mnogi specifični problemi društvenog razvoja. Pri tome posebno valja uočiti kako se problemi devijantne modernizacije komunizma i za sada još odgođene modernizacije tranzicijskog razdoblja na svojevrsan način perpetuiraju iz još ranije povijesti.²¹

Zanimljivo je i primjetiti da su problemi hrvatskoga razvoja, a koji su zapravo govorili o problemima devijantne ili prisilne modernizacije, a uz to o povijesnim problemima razvoja industrijski perifernih područja, identificirani sociološkim promišljanjem dominantnih vrednota hrvatskoga/jugoslavenskog društva. U svojim studijama s kraja 60-ih i početka 70-ih Županov pokazuje kako je egalitarizam dominantna vrednota jugoslavenskog društva, a ona je disfunkcionalna iz perspektive industrijskog razvoja. Disfunkcionalnost egalitarnog

¹⁹ Usp. *Vjesnik*, 30.3.2001.

²⁰ Usp. J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, HAZU, Golden Marketing, 1996., str. 18–19.

²¹ O tome, između ostaloga, rječito govore recentne studije o Nikoli Škrlecu Lomničkom, utjecajnom hrvatskom javnom djelatniku iz druge polovice 18. stoljeća, koje opisuju poteškoće modernizacije nerazvijenih hrvatskih krajeva. Uz niz objektivnih poteškoća razvoja perifernih područja, tadašnjem su plemstvu bile važnije plemićke povlastice od modernizacijskih napora, a važnim (i neriješenim) jest ostao i problem u kojoj mjeri prihvaćanje modernizacijskih impulsa koji dolaze izvana ugrožava nacionalni hrvatski identitet. »Međutim, upravo na toj osjetljivoj, ali snažno mobilizirajućoj komponenti koja se tiče očuvanja nacionalnog, kulturnog i političkog identiteta, ali i starih feudalnih interesa, bečki je projekt modernizacije naišao na snažne otpore na gospodarski zaostaloj periferiji kakva je bila Hrvatska. To se u određenoj mjeri reflektiralo i u ponašanju samog Nikole Škrleca. On je s jedne strane uvjereni pristaša bečkog kameralizma kao varijante modernizma, a s druge je strane protivnik germanizacije (i mađarizacije) koju projekt provedbe modernizacije u to vrijeme donosi Hrvatskoj.« Usp. V. PULJIZ, »Nikola Škrlec Lomnički i počeci modernizacije Hrvatske«, u: *Nikola Škrlec Lomnički*, sv. 2, HAZU, Hrvatski državni arhiv, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2000., str. 331–332. Usp. i S. VRANJICAN, »Doprinos Nikole Škrleca Lomničkog ekonomskoj modernizaciji i razvoju Hrvatske u 18. vijeku«, u: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 50 (2000.), br. 5, str. 723–746.

sindroma jasnije se vidi iz njegovih glavnih komponenti: perspektiva »ograničenog dobra«, »redistributivna etika«, norma egalitarne raspodjele, »opsesija o privatniku«, antiprofesionalizam, »intelektualna uranilovka« i antiintelektualizam.²² U ponovnim razmatranjima istih problema početkom 90-ih Županov će ne samo ponoviti da je radikalni egalitarizam disfunkcionalan za razvoj industrijalizma, već i naglasiti da je on disfunkcionalan za razvoj tržišne ekonomije uopće, a time velika zapreka modernizaciji hrvatskoga društva.²³

Vrednote tranzicijskoga razdoblja

Kao što razvojni problemi komunističkog razdoblja nisu izvirali samo iz prirode ondašnjega političkog sustava, već je ta priroda na specifičan način bila povezana i s dotadašnjim povijesnim nasljeđem, tako su i problemi tranzicijskog razvoja multiplicirani cjelokupnim nasljeđem, tj. djelujućim vrednotama i institucijama koje na poseban način uobličuju nova institucionalna rješenja. To znači da navodni eksplicitno-radikalni razlaz sa starim može u nekim ključnim područjima društvenog života biti samo prividan te da nije čudno da iste dominantne vrednote dalje djeluju, premda sada u (vrlo providnom) novom ruhu. Stoga sve društvene težnje, bilo da su dio nestvarnih političkih (ideologijskih) ambicija, bilo da se radi o razumljivim težnjama za prosperitetnijim životom, valja analizirati u kontekstu ovakvih mnogostrukih uvjetovanosti.

Kratka raščlamba desetogodišnjega tranzicijskog razdoblja pokazuje da je ono bilo uvjetovano nizom odlučujućih čimbenika.²⁴

1. Radikalna društveno-ekonomska preobrazba sama je po sebi kompleksna i bolna. Ona, ponajprije, uključuje probleme uspostave novoga gospodarskog sustava i društvene posljedice raspada staroga i uspostave novog (ponajprije u području osiromašenja i stvaranja nelegitimnih društveno-konfliktnih nejednakosti). No, veći je problem, čini se, projekt demokratizacije i općenito modernizacije društva, a pokazuje se da su ova dva procesa usko povezana.²⁵

²² Usp. J. ŽUPANOV, *Sociologija i samoupravljanje*, Školska knjiga, Zagreb, 1977., osobito str. 26–75.

²³ Usp. J. ŽUPANOV, *Poslije potopa*, Globus, Zagreb, 1995., str. 182.

²⁴ O tome usp. i S. ZRINŠČAK, *nav. dj.*

²⁵ »This contrast between the rather well advanced democratization and the sluggish political modernization lagging very much behind, appears in a different way in the various parts of the ECE polities, and this contrast can be felt to some extent also in the Balkan countries. [...] Democratization is still half-made, neither functional nor territorial interest organizations are developed and integrated enough, but their modernization is even more lagging behind. Hence, the need for transition from the great transformation to modernization can be felt here in a most marked way.« Usp. A. AGH, *The Politics of Central Europe*, Sage Publications, 1998., str. 212–213.

2. Hrvatski je tranzicijski razvoj posebno uvjetovan ratom, ali i mnogim dugoročnim posljedicama rata o kojima se manje govori i manje razmišlja. Nije, dakle, riječ samo o ratnim štetama, ljudskim žrtvama, problemu izbjeglica i njihova povratka itd. U dugoročne, još posve nesagledive i vrlo teško rješive posljedice valja ubrojiti i poteškoće ekonomske i političke adaptacije na zapadno-euroopski obrazac društvenog razvoja te velike demografske promjene koje su ubrzale demografsko starenje i depopulaciju mnogih područja, čime se na specifičan način razvojni potencijali dodatno umanjuju.²⁶
3. Premda jako povezano s prethodnim, jačanje nacionalnoga kolektivnog identiteta i proces formiranja vlastite države u tolikoj su mjeri utjecali na društveni razvoj da se može govoriti o disfunkcionalnoj opsesiji vlastitom državom. Disfunkcionalnoj ne iz perspektive kraja 80-ih i početka 90-ih godina 20. stoljeća, kada je proces dezintegracije jugoslavenske zajednice nametao takvu potrebu, već iz perspektive razvojnih obrazaca s kraja 20. i početka 21. stoljeća. Ovo je osobito vidljivo u svenazočnoj državnoj intervenciji (dakle i u gospodarskom području), trajnoj i visokoj politizaciji društva te problemu profesionalizacije političkih elita ali, još više, nezavisnoj društvenoj profilaciji stručnjaka u različitim profesionalnim područjima. Zbog istog razloga očekivanja od države se povećavaju, ali postaju i vrlo kontradiktorna.
4. Nepovoljnosti tranzicijskoga puta i hrvatskoga društvenog razvoja dijelom su uzrokovane i nepovoljnim svjetskim kretanjima. Nije riječ samo o globalizaciji, koja nameće pitanje mogućnosti za male i nerazvijene, već više o svim onim promjenama u području rada i industrijskih odnosa koji liberalizacijske principe čine privlačnijima, a vrlo često na štetu načela društvene solidarnosti i socijalne pravde. Zato nastojim govoriti o tzv. socijalnom pesimizmu, koji je provociran objektivnim društvenim procesima, ali je velikim dijelom i ideološki utemeljen. U sklopu takvog pesimizma napad na socijalnu državu počiva na uvjerenju da ona predstavlja samo trošak, da podržava ovisničku kulturu te potkopava društveni moral.²⁷ Posljednja je tvrdnja posebno zanimljiva jer se na njoj zasniva nastojanje retradicionalizacije društva u moralnom području i posebice u području obiteljskog područja ali, valja istaknuti, ne i retradicionalizacije gospodarstva gdje je dominantno daljnje inzistiranje na slobodnom djelovanju tržišnih sila. Ova je činjenica ona koja na najlakši način razotkriva ideolojsku providnost socijalnog pesimizma.

Ovakav tijek analize može se nastaviti, a potrebno ga je i moguće razvijati nizom posebnih istraživanja ili dokazivanja. No, društvenu je dijagnostiku mo-

²⁶ O tome usp. osobito tematski broj časopisa *Društvena istraživanja*, 43–44(5–6), 1999., kao i niz drugih radova.

²⁷ Usp. S. ZRINŠČAK, *nav. dj.*, str. 232–233.

guće izvesti i na drukčiji način. Ovako prezentirana skica dovoljno govori o kriznim društvenim odnosima, ali još ne i tome koji su svi elementi krize i koje se nasljeđene, institucionalne i društvene pretpostavke čine odlučujućima za perpetuaciju razvojnih problema. Upravo o tome, barem djelomice, govore i dominantne vrednote. Stoga se može, sasvim kratko, pokazati na koji način neke vrednote identificiraju probleme društvenog napretka te na koji način i zašto one mogu govoriti o društveno-moralnoj krizi. I najvažnije, koja se i kakva veza uspostavlja između vrednota koje govore o razvojnim problemima i vrednota za koje se uobičajeno smatra da govore o moralnoj krizi.

Mogućnosti razvoja moguće je ispitati unutar modernizacijske teorije u dijelu u kojem ona smatra da je nekoliko kulturnih čimbenika bitno za razvoj. Različiti autori naglašuju nekoliko različitih čimbenika, a sasvim je vidljivo da su oni (neovisno o reinterpetaciji) vezani uz osnovne osobine modernizacijskog procesa. To se, prije svega, odnosi ne želju za postignućem, ono što omogućava profitnu ekonomsku usmjerenost te sve ono što je povezano s nesmetanim djelovanjem racionalnoga, zakonodavnog autoriteta. Iz toga se izvodi značenje čimbenika kao što su povjerenje u druge ljude te u institucije sustava, želja za ekonomskim uspjehom, povjerenje u demokraciju, participacija u aktivnostima nevladinih organizacija i uopće svemu što čini društvenu (civilnu) mrežu smještenu između državne i privatno-osobne sfere, odnos prema društveno (razvojno) disfunkcionalnim ponašanjima kao što su mito i korupcija i sl. Na tragu takvog razmišljanja razvile su se posebne teorije društvenog razvoja, kao što su koncepti političke kulture (Almond i Verba), socijalnog kapitala (Coleman, Putnam) ili još neki drugi koji posebno fokusiraju neke od navedenih čimbenika.²⁸ Inglehart, s druge strane, te na osnovi longitudinalnih podataka i kompleksnih metodološkijsko-statističkih obrada, u prvi plan ističe motivaciju za postignućem kao onu koja je najjasnije povezana s mogućnostima ekonomskog razvoja, a time i modernizacije.²⁹ No, kao što i dolikuje kompleksnom sagledavanju odnosa ekonomije i kulture s pravom se može pretpostaviti kako motivacija za postignućem ne funkcionira zasebno, već je na specifičan način (a vjerojatno različito u različitim društveno-kulturološkim sredinama) uklopljena u dominantan vrijednosni obrazac koji se iskazuje i drugim kulturnim čimbenicima. Stoga mi se čini posve lukrativnim sagledati niz kulturnih čimbenika te ih interpretirati u njihovom zajedničkom značenju spram modernizacijskih mogućnosti. Time se rješava niz

²⁸ O tome usp. G. A. ALMOND/ S. VERBA, *Civilna kultura*, Politička kultura, Zagreb, 2000.; R. PUTNAM, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, 1993.

²⁹ »The present findings suggests that one specific component – Achievement Motivation – plays a key role in economic growth.« Usp. R. INGLEHART, *Modernization and Postmodernization.....*, str. 235.

mogućih problema. Prvo, Hrvatska se ne može pohvaliti nizom longitudinalnih i komparabilnih istraživanja na osnovi kojih se ona može smjestiti u modernizacijsku matricu koja je uspoređuje s drugim zemljama. Drugo, kad bi takvi podaci i postojali, odnosno kada se novi hrvatski podaci iz komparativnoga (svjetskoga i europskog) istraživanja vrednotâ budu obrađivali, pitanje jest koji će biti doseg takvih komparacija – one se naime moraju dopuniti specifičnim objašnjenjima i okolnostima pojedine zemlje, a ovdje je riječ o zajedničkim tranzicijskim i posebnim hrvatskim okolnostima. Treće, pojedinačna usporedba pojedine vrednote otežana je i ubrzanim promjenama u razvijenim zemljama svijeta unutar čega, primjerice, u postmodernom okružju opada povjerenje u institucije sustava ili se mijenja odnos prema političkoj i građanskoj participaciji, a što se smatra važnim elementima modernizacijskog projekta. To ne znači samo da u pravilu treba izbjegavati jednostavnu komparaciju rezultata pojedinog pitanja (ili se suzdržavati od velikih zaključaka takvih usporedbi) već i to da isti rezultati, zbog posve različitih društvenih okolnosti koje ih iznjedruju, mogu upućivati i na posve različite uzroke.

Povjerenje ili nepovjerenje?

Bezlično povjerenje u druge ljude te povjerenje u institucije političkoga sustava smatraju se važnim elementima funkcioniranja racionalno-zakonodavnog autoriteta, razvoja demokracije, odnosno stabilne političke kulture te preduvjetom razvoja poslovne kulture zasnovane na poštivanju ugovora, kao i dobrih poslovnih običaja. Modernizacijski razvoj je usko vezan s poznatim, jasnim, reguliranim »pravilima igre«. Tzv. problemi funkcioniranja pravne države u Hrvatskoj govore da tome kod nas nije tako, ali valja naglasiti i to da taj izraz s jedne strane otkriva problem ali, istodobno, zamagljuje niz čimbenika odgovornih za to da »pravna država ne započinje funkcionirati«, jer »funkcioniranje pravne države« nije problem koji se rješava jednostavnim pritiskom određene tipke.

U nizu istraživanja vrednotâ o tome govori sasvim jednostavno pitanje može li se vjerovati drugim ljudima ili u odnosu spram njih valja biti oprezan. Inglehart pronalazi čvrstu vezu visine BDP-a, subjektivno dobrog stanja i bezličnog povjerenja, što sve govori o velikim mogućnostima razvoja.³⁰ Istodobno, kao što pokazuje suptilna Sztompkina analiza, riječ je o vrlo značajnom, ali društveno krhkom indikatoru, koji se može mijenjati pod utjecajem niza različitih čimbenika.³¹ Zato još jednom valja naglasiti da Inglehartovu konstataciju o

³⁰ Usp. R. INGLEHART, *Modernization and Postmodernization.....*, str. 172–174 i 188.

³¹ Usp. P. SZTOMPKA, *Trust. A Sociological Theory*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

tome kako postoji visoki stupanj korelacije između broja godina funkcioniranja demokratskih institucija i bezličnog povjerenja te toga da u stabilnim demokracijama barem 35% ispitanika izražava povjerenje u druge ljude, valja uzeti kao važan, ali svakako ne i jedini (ili sudbonosni) indikator procjene demokratske stabilnosti te uvjeta ekonomskoga razvoja određenog društva.

Tablica 1.

Općenito govoreći, biste li rekli da se većini ljudi može vjerovati, ili da čovjek treba biti vrlo oprezan u odnosu prema njima?, %³²

Većini ljudi se može vjerovati	19,8
Čovjek nikada nije dovoljno oprezan	76,8
Ne znam	2,5
Bez odgovora	0,9

Kao što se vidi iz tablice 1. samo 19,8% ispitanika izražava općenito povjerenje u druge ljude. Slični su podaci dobiveni i drugim istraživanjima u tranzicijskom razdoblju.³³ Oni odražavaju svakodnevno životno iskustvo na osobnom, poslovnom ili političkom planu te se može reći da je zazor prema drugim ljudima povezan s nizom negativnih iskustava što kumulativno kreira opće nepovjerenje spram društva. Dok, s jedne strane, takav stav govori o percepciji funkcioniranja društva koja se ne slaže općenito s očekivanjima većine to, s druge strane, upućuje i na postojanje alternativnih strategija u društvu, ipak prihvaćenih od većine stanovništva (kao izvorno naučeno ponašanje, poradi interesa ili samo iz nužde). Ovakve alternativne strategije stoga govore o funkcioniranju na razini obiteljskih, rodovskih ili interesno-klanovskih zajednica. No, dimenzija povjerenja jako je povezana i s ratnim iskustvima, jer povjerenje u druge ljude izražava 28,4% stanovnika grada Zagreba i 26% u Istri i Primorju, ali samo 9,9% u Sla-

³² Usp. G. ČRPIĆ/ I. RIMAC, »Pregled postotaka i aritmetičkih sredina«, u *Bogoslovska smotra*, 70 (2000.), br. 2, str. 191–232. Riječ je podacima Europskoga istraživanja vrednotâ, provedenoga u Hrvatskoj 1999. godine, u kojem sam kao istraživač i sâm sudjelovao, a ovdje se pozivam na pregledno iznesene rezultate u *Bogoslovskej smotri* koje, stoga, može provjeriti svaki čitatelj.

³³ *World Value Study* govori o 24% ispitanika koji izražavaju povjerenje (1995.), dok je u istraživanju *Aufbruch* takvih samo 16,8% (1997.) Usp. A. ŠTULHOFER, *Nevidljiva ruka tranzicije. Oglеди iz ekonomske sociologije, Razvoj i okoliš*, Biblioteka časopisa »Socijalna ekologija«, Zagreb, 2000., str. 120. te P. ARAČIĆ/ G. ČRPIĆ/ K. NIKODEM, »Vjerska situacija u hrvatskom tranzicijskom društvu prema istraživanju 'Aufbruch'«, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, br. 12, 2000., str. 775–815.

voniji i 16,1% u Dalmaciji.³⁴ S druge strane, zanimljive su i dobne razlike jer je povjerenje najniže kod osoba starijih od 55 godina (13,5%) te u dobnoj skupini 25 do 34 godine (17,2%), onoj koja najvjerojatnije ima najviše poteškoća s integracijom u svijet rada i stabilizacijom obiteljskih prilika.

Tablica 2.

Postotak ispitanika koji izražavaju »veoma veliko« i »veliko« povjerenje u određene institucije³⁵

Institucije	Francuska 1990.	Europa 1990.	Hrvatska 1999.
Policija	65	67	45,9
Odgojno-obrazovni sustav	64	56	57,4
Velika poduzeća	60	51	22,3
Pravosudni sustav	55	51	30,0
Vojska	54	52	60,7
Crkva	47	48	59,7
Javne službe	47	39	30,4
Parlament/Sabor	43	43	20,1
Tisak	37	34	15,3
Sindikati	30	34	24,2

Iste je probleme društvenog života moguće identificirati i na osnovi rezultata o povjerenju u različite društvene institucije koji pokazuju da se najviše vjeruje onim institucijama koje na simboličkoj razini legitimiraju državu (vojska, policija, Crkva, odgojno-obrazovni sustav), dok se mnogo manje povjerenje iskazuje u institucije sustava, kao što su Sabor, javne službe, sustav socijalnog osiguranja, mediji, poduzeća i sl. I ovdje su regionalne razlike statistički značajne. Nasuprot posve niskom općem povjerenju u druge ljude u Slavoniji je izraženo

³⁴ Razlike su statistički značajne ($\chi^2 = 19,65$; $df=5$; $p<0,01$).

³⁵ Kako nam još nisu dostupni rezultati EVS-a 1999. godine za sve europske zemlje ovdje, sa zadržkom zbog vremenske razlike i posve drukčijih društvenih okolnosti, kompariramo podatke iz 1990. i 1999. godine. Usp. J.-F. TCHERNIA, »Les Français et leur société«, u: H. RIF-FAULT (sous la dir. de), *Les valeurs des Français*, Presses Universitaires de France, Paris, 1994., str. 222.; G. ČRPIĆ/I. RIMAC, *nav. dj.*, str. 214.

jako visoko povjerenje u vojsku (85,3%), dok ono u Istri i Primorju dijeli samo 48,6% ispitanika. Slično je i s povjerenjem u Crkvu i policiju, premda su tu razlike između regija nešto manje. I na drugim dimenzijama regionalne su razlike statistički značajne, ali nisu konzistentne što znači da ih treba reinterpretirati posebno za niz pojedinih pitanja.³⁶ Uspirkos ovim regionalnim razlikama Hrvatska izražava prosječno mnogo manje povjerenje u gotovo sve institucije nego je to europski prosjek 1990. godine, a u većini europskih zemalja je već tada uočen pad povjerenja u odnosu na prethodna istraživanja.

Usporedba podataka iz istraživanja »Vjera i moral u Hrvatskoj« iz 1997. te EVS 1999. godine pokazuje da se struktura povjerenja nije bitno promijenila, iako ima nekih pomaka (lagani pad povjerenja u sve institucije, djelomično izdvajanje Crkve iz kompleksa autoritarnih institucija i sl.).³⁷ Premda s nešto drukčijim ponuđenim varijablama slično govori istraživanje iz 1996. godine gdje su najviše povjerenja zaslužili vojska, policija i znanstvene institucije, manje pravni sustav, Vlada i Sabor, a uvjerljivo najmanje tisak i televizija.³⁸

Povjerenje u državotvorne sustave ukazuje na recentne društvene događaje obilježene raspadom bivše Jugoslavije, nezavisnošću Hrvatske i Domovinskim ratom. Iako se realno može očekivati daljnje opadanje povjerenja u državotvorno-autoritarni kompleks, što će se odvijati usporedo sa stabilizacijom političke situacije, teško je predvidjeti da će ove institucije ubrzo bitno izgubiti na značenju. Struktura povjerenja govori o tome da je poželjno povećanje povjerenja u sve druge institucije, a ne bitan pad povjerenja u ove. Stoga je posebno važno sada dobro uočiti raskol između velikih očekivanja od države (u rješavanju svakodnevnih životnih poteškoća, visoke nezaposlenosti, problema starijih, žrtava rata, grupa sa različitim specifičnim potrebama) i relativno malog povjerenja u mogućnosti institucija vlasti u rješavanju tih problema. To još jednom pokazuje da povjerenje u autoritarne institucije ima naglašeno simboličko značenje te da je

³⁶ Problem regionalnih razlika u Hrvatskoj je problem koji zaslužuje dodatnu pozornost jer se u njima ne oslikavaju samo nedavna ratna iskustva, već se ona očito povezuju s drugim i dugim povijesnim iskustvima, o čemu u velikoj mjeri ovisi mogućnosti modernizacije. Zapravo, razlike su u toj mjeri značajne da je možda teško o razvoju govoriti iz perspektive hrvatske cjeline, no to mora biti tema drugog rada. O nekim aspektima regionalnih razlika u području uloge religije i Crkve usp. dva recentna rada: S. VRKAN, *Vjera u vrtlozima tranzicije*, Glas Dalmacije, Revija Dalmatinske akcije, Split, 2001. (osobito poglavlje: Katoličanstvo u Hrvata: katoličanstvo Istre i Rijeke i katoličanstvo zapadne Hercegovine); Ž. BONETA, »Stabilizacija vjerničke strukture i/ili njihanje klatna – Religioznost u Istri. Prilog socio-religijskoj karti Hrvatske«, u: *Revija za sociologiju* 31(2000.), br. 3–4, str. 133–151.

³⁷ Usp. S. BALOBAN/ I. RIMAC, »Povjerenje u institucije u Hrvatskoj«, u: *Bogoslovska smotra* 68 (1998.), br. 4, str. 663–672; I. RIMAC, »Neke determinante povjerenja u institucije političkog sustava u Hrvatskoj«, u: *Bogoslovska smotra* 70(2000.), br. 2, str. 471–484.

³⁸ Usp. N. KARAJIĆ, *nav. dj.*, str. 137–140.

ono što se ponekad naziva »hrvatskom državotvornom sviješću« obilježeno anomijskim raskolom između jakih očekivanja te stvarnih, razvojno ograničenih mogućnosti države, državnih tijela i uopće društva u realizaciji takvih očekivanja.

Problemi razvoja posebno se mogu uočiti iz apsolutno niskog povjerenja u nova privatna poduzeća koja su u istraživanju iz 1997. godine polučila bitno lošije mjesto od državnih poduzeća. U istraživanju EVS '99. nije bilo kategorije privatnih i državnih poduzeća, već samo velikih poduzeća, ali su i ona zaslužila relativno nisko povjerenje (22,3%) te uvjerljivo najniže kod ekonomski najvitalnije dobne skupine (25–34 godine). Jasno je da ovakav stav odražava realnu hrvatsko-tranzicijsku gospodarsku situaciju, tj. moralno-zakonski te gospodarski upitnu pretvorbu kao i neregulirani i nezaštićeni rad u većem dijelu privatnog sektora, ali time se ne rješava ključno pitanje razvoja, koji se u najvećem dijelu mora temeljiti na privatnom vlasništvu, tj. kreaciji novih radnih mjesta i kumulaciji nacionalnog bogatstva kroz slobodno i poticano djelovanje privatnog sektora. Dimenzija povjerenja time demonstrira svoju povezanost s dinamikom individualno-kolektivnih odnosa u društvu.

Regulacija ili deregulacija u gospodarskom području?

Već provedena analiza individualnih ili kolektivnih preferencija u gospodarskom području pokazala je niz ambivalentnih i ponekad teško razumljivih stavova.³⁹ Polariziranost stavova je, primjerice, uočena kod odgovora trebaju li ljudi preuzeti više odgovornosti sami za sebe ili treba li država dati više slobode tvrtkama. Dok će se većina, primjerice, pozitivno izjasniti o natjecanju jer je ono u načelu dobro, istodobno će se zauzeti i za smanjenje razlike u plaćama. No, odnos spram slobodnoga tržišnog djelovanja ili jake državne regulative nije jednostavno reinterpretirati, jer neki stavovi mogu reflektirati sasvim suvremeno iskustvo socijalno uređenoga gospodarstva, kakvoga nalazimo u nizu europskih zemalja.⁴⁰ Stoga je osnovno pitanje pravne i socijalne uređenosti koja neće sputavati individualnu poduzetničku inicijativu, razlike i bogaćenje. Upravo se u ovom dijelu krije veći problem jer je hrvatska javnost posebno osjetljiva spram nagloga bogaćenja i sve većih razlika, percipiranih kao neopravdanih, nezasluzenih, nemoralnih. Meritorno je pitanje proizlaze li ovakvi stavovi iz naslijeđenoga socijalističkog tradicionalizma, tj. tako inducirane veće sklonosti državnom in-

³⁹ Usp. S. ZRINŠČAK/ S. BALOBAN/ G. ČRPIĆ, »Dostojanstvo čovjeka i rad«, u: *Bogoslovska smotra*, 70 (2000.), br. 2, str. 443–470.

⁴⁰ O socijalno uređenom gospodarstvu, tj. o inkorporiranosti socijalne politike u (paradigmatički) njemački tržišno-gospodarski sustav usp. vrlo instruktivnu knjižicu: D. RADKE, *Socijalno tržišno gospodarstvo Savezne Republike Njemačke*, Zaklada Friedrich Ebert, Ured u Zagrebu, Zagreb, 1998.

tervencionizmu ili su pak oni rezultat percepcije privatizacijske stvarnosti Hrvatske posljednjih desetak godina?

Nekoliko različitih istraživanja iz druge polovice 90-ih godina 20. stoljeća pokazalo je izrazito negativnu sliku pretvorbe i privatizacije te izrazito negativnu sliku hrvatskih poduzetnika.⁴¹ Privatizacija ne samo da nije ispunila niz očekivanja razvojnog dometa, već se smatra izvorno odgovornom za povećanje nezaposlenosti, većih razlika, mnogih nepravdi. Kako velika većina građana smatra da je krajnji učinak privatizacije povećanje jaza između bogatih i siromašnih te da je u Hrvatskoj nekoliko obitelji na sumnjiv način stvorilo svoja poslovna carstva, jasno je i veliko protivljenje daljnjoj privatizaciji javnih poduzeća te izražavanje ambivalentnog stava spram ulaska stranog kapitala. Pri tome je najindikativniji nalaz kako negativna ocjena privatizacije ne proizlazi u tolikoj mjeri iz u komunizmu oblikovanih i nasljeđenih stavova, već predstavlja reakciju na postojeću tranzicijsko-privatizacijsku stvarnost.⁴² Tome pogotovo ide u prilog negativnija ocjena kod mlađih, obrazovanijih, imućnijih.⁴³

Premda usko povezano s ocjenom privatizacije, vjerojatno se hrvatski najveći razvojni problem krije u percepciji hrvatskih poduzetnika. »Podatak da gotovo 70 posto ispitanika ... povezuje hrvatske poduzetnike s politikom ('političke veze') pokazuje kako oni, prema mišljenju ispitanih, još nisu počeli 'disati punim tržišnim plućima'. U tim su uvjetima također istaknutije osobine kao što su iskorištavanje drugih (56%) i nepoštenje (46%) od radišnosti (42%) i inteligencije (38%). Na začelju je unapređivanje gospodarstva, osobina koju poduzetnicima pripisuje manje od trećine hrvatskih ispitanika.«⁴⁴ Ovakav stav je ponovno moguće vrlo jasno objasniti koncepcijom privatizacije koja nije bila suobličena modernizacijskom projektu ni u strategijskom ni u taktičkom smislu. Sasvim su

⁴¹ Usp. niz tekstova u zbornicima: I. ROGIĆ – Z. ZEMAN (ur.), *Privatizacija i modernizacija*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1998.; D. ČENGIĆ – I. ROGIĆ (ur.) *Privatizacija i javnost*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1999.; N. KARAJIĆ, *nav. dj.*; A. ŠTULHOFER, *nav. dj.*

⁴² »Protivno iskazima pojedinih političara i političkih komentatora, negativna ocjena privatizacije nije posljedica nerazumijevanja ili odbacivanja tržišnih gospodarskih načela, niti je odraz navika oblikovanih u stabilnim i predvidljivim okvirima državnoplanskoga gospodarstva. Ona je, čini se, ponajprije iskaz nezadovoljstva načelima, praksom i posljedicama tranzicijske politike u Hrvatskoj.« Usp. A. ŠTULHOFER, *nav. dj.*, str. 174.

⁴³ Općem nezadovoljstvu privatizacijom i mišljenju da je privatizacija tekla po nepravednim načelima i polučila nepoželjne i nepravedne učinke »najsklonija je populacija građana koju bismo, prema kriterijima zapadnih demokracija, mogli tretirati kao srednji stalež (naobraženiji, radno sposobniji, urbaniji, imućniji i obavješteniji dio populacije, bez obzira na stranačka ili druga obilježja)«. Usp. V. ŠAKIĆ, »Socijalna pravednost i privatizacija u Hrvatskoj – sociopsihološki pogled«, u: D. ČENGIĆ/ I. ROGIĆ, *nav. dj.*, str. 209.

⁴⁴ Usp. N. KARAJIĆ, *nav. dj.*, str. 167.

protno, vizija privatizacije primijenjena u Hrvatskoj ne samo da je »tražila 'prosvjećene upravljače' privatizacijskim projektom, već i političku skupinu koja je trebala nadmašiti same socijalne uvjete vlastite reprodukcije u uvjetima velikog 'socijalnog preslojavanja' unutar postojeće društvene strukture«⁴⁵. Ova analiza objašnjava stvarnost, ali ne rješava ključno pitanje dominantnog stava spram poduzetništva, bogaćenja, ulaganja i ekspanzije privatnog vlasništva. Stoga dramatično ponavljam javno izneseni stav iz 1999. godine da se Hrvatska nalazi pred sudbonosnom, ali slabo osvještenom dilemom: može li vlast, prije svega sudskim putem, izvesti jasnu i vjerodostojnu raščlambu dosadašnjeg tijeka privatizacije koja će dati legitimaciju ne samo novim vlasnicima koji to zaslužuju, već i omogućiti slobodan razvoj poduzetništva.⁴⁶ Kasniji društveno-politički razvoj nije pokazao da je to postalo bitnim društvenim pitanjem, jer je vlast ostala rascijepljenom između zadovoljavanja očekivanja javnosti, objektivnih poteškoća izvođenja revizije privatizacijskog projekta te neosmišljavanja razvoja unutar čega će aktivnost, djelotvornost i uspjeh predstavljati osnovne društvene vrline.⁴⁷ Dapače, recentne javne rasprave o antipoduzetničkoj društvenoj klimi u toj su mjeri obilježene visokim stupnjem politizacije da bi ih se moglo označiti ozbiljnim društvenim raspravama.

Moralno ili nemoralno ponašanje?

Istražujući poteškoće cjelovite društvene preobrazbe u Poljskoj nakon pada komunizma, Stzompka niz vidljivih društvenih procesa (obilježenih drastičnim

⁴⁵ Usp. D. ČENGIĆ, »Vladajuća elita i proces delegitimacije privatizacijskog projekta: ima li pouka za budućnost?«, u: *Društvena istraživanja* 9 (2000.), br. 4–5 (48–49), str. 501.

⁴⁶ Usp. S. ZRINŠČAK, »Kriticizam i defetizam u hrvatskom društvu. Pogled sociologa«, u: S. BALOBAN (ur.) *Kršćanin u javnom životu*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Glas koncila, Zagreb, 1999., str. 72.

⁴⁷ »Po našem mišljenju, bez obzira na to što nova politička elita misli da revizijom pretvorbe i privatizacije odgovara na najdublja očekivanja javnosti i ispravlja uočene nepravde, široko postavljena revizija – s brojnim akterima koji se mogu pokrenuti i bez jasnog roka u kojem će se provesti – može dodatno destabilizirati vlasničke strukture i uspješnih poduzeća nastalih privatizacijom te dodatno delegitimirati poduzetničku elitu u javnosti, a to je suprotno očekivanjima da će nadolazeći i inozemni i domaći ulagači uz značajne državne poticaje – suradnjom s tom i takvom poduzetničkom elitom – otvarati nova poduzeća i nova radna mjesta.« Usp. D. ČENGIĆ, *nav. dj.*, str. 517. Iskustvo stečeno u godini dana nakon pisanja teksta, tj. ovog citata (Čengićev tekst je zaprimljen u časopisu *Društvena istraživanja* 29. 6. 2000.) govori da se s njim valja složiti. Doduše, teško je ocijeniti je li nova vlast zaista poduzela široko postavljenu reviziju, ali vrlo dugotrajni i neizvjesni sudski postupci protiv poznatih tajkuna rječito govore o problemima takve revizije. S druge strane, ovakvoj (upitno uspješnoj, premda možda moralno opravdanoj) reviziji valja suobličiti jasno osmišljen društveni program legitimacije vlasništva, što svakako nije učinjeno –barem ne u dovoljnoj mjeri.

padom povjerenja u niz društvenih institucija u prvoj polovici 90-ih) tumači unutar konteksta potrage za funkcionalnim supstitutima niske razine povjerenja.⁴⁸ Ovi se supstituti mogu pronaći u povratku vjerovanja u sudbinu i (nepredvidljivu) sreću, svijesti o proširenosti korupcije i nepotizma, proširenosti različitih oblika samoobrambenih i zaštitnih mjera, velikih očekivanja od inozemnih pomoći i uloge međunarodnih agencija, većoj atraktivnosti populista i demagoga svih vrsta. Na razini prevladavajućih oblika ponašanja isto je vidljivo u pojačanoj želji za emigracijom, smanjenoj participaciji u javnom životu, broju i oblicima javnih protesta, bijegu od realnih društvenih okolnosti (primjerice u izboru društveno nerelevantnih studija ili općenito optiranjem za studiranjem kao odgodom suočavanja s realnošću), zanemarivanju fundamentalnih analiza u poslovnom svijetu, većem povjerenju u privatne uslužne institucije i sl. Ovakva je Sztompkina analiza dobar primjer sociologijske analize gdje se određena ponašanja ne vrednuju s normativne pozicije, već se pronalaze društveni razlozi njihova objašnjenja. Time se ne dovodi u pitanje niti potrebnost niti adekvatnost normativne analize, već se ističe plodonosnost (i važnost) alternativnog objašnjenja. Stoga, pitanje moralnog ili nemoralnog ponašanja, a pogotovo ako se ono promatra iz perspektive razvojnih mogućnosti određenog društva, valja sagledavati i u kontekstu dosadašnje analize.

Tablica 3.

Prema Vašem iskustvu, koliko građana radi sljedeće?⁴⁹

	Gotovo svi	Mnogi	Neki	Gotovo nitko	Ne znam	Bez odg.	M
Zahtijeva od države naknadu-povlasticu na koju nema pravo	4,3	39,6	41,3	5,8	8,5	0,6	2,47
Vara na porezu ako ima mogućnosti za to	9,1	44,8	35,9	2,5	7,6	0,2	2,66
Podmićuje za usluge kako bi izbjegli porez	5,6	37,4	41,7	5,8	9,3	0,3	2,47

⁴⁸ Usp. P. SZTOMPKA, *nav. dj.*, str. 160–179.

⁴⁹ Usp. G. ČRPIĆ/I. RIMAC, *nav. dj.*, str. 220.

	Gotovo svi	Mnogi	Neki	Gotovo nitko	Ne znam	Bez odg.	M
Koristi droge, marihuanu i hašiš	1,7	22,5	41,0	15,3	19,1	0,4	2,13
Baca smeće na javnim mjestima	8,8	40,9	39,2	6,3	4,4	0,5	2,55
Prebrzo vozi po naseljenim mjestima	7,3	47,9	39,8	2,6	2,1	0,4	2,61
Vozi pod utjecajem alkohola	4,0	45,1	45,8	2,5	2,5	0,2	2,52
Ima neobavezan seks	2,8	25,9	42,5	6,8	21,0	1,0	2,32
Izbjegava plaćanje karata u javnom prijevozu	10,3	30,2	34,8	8,5	13,2	3,1	2,50
Laže za svoje interese	13,6	43,6	35,9	1,7	5,0	0,3	2,73
Uzima mito za posao koji kao zaposlenik treba napraviti	4,3	32,0	42,9	8,0	12,2	0,7	2,37

Pitanje koje pita o opravdanosti pojedinih oblika ponašanja⁵⁰ pokazuje da velika većina građana Hrvatske izričito odbacuje ponašanje kao što je zahtijevanje od države naknade za koju se nema pravo, utaje poreza, laganje za svoje interese, primanje mita na radnom mjestu i sl. Nasuprot tome, a kao što sugerira tablica 3., percepcija proširenosti takva ponašanja vrlo je velika. Ovdje je očit vrlo veliki (anomijski) raskol između deklarativne osude određenih ponašanja i percepcije njihove proširenosti u društvu. Ovakav raskol govori i o tome da deklarativna osuda zapravo ima vrlo malih konkretnih učinaka u stvarnom životu, jer će važnija uvijek biti percepcija proširenosti od moralne osude, što upućuje i na to da moralna prosudba određenog čina malo može reći o ponašanju konkretnog pojedinca u svakodnevnom životu. Slijedeći ovakvu analizu može se pretpostaviti, premda za to još ne postoje empirijske potvrde, da će u Hrvatskoj biti

⁵⁰ Ovi se podaci ne prezentiraju ovdje već se mogu provjeriti u pregledu rezultata iz prethodne bilješke.

uočljiviji raskol između snažne moralne osude korupcije, ali istodobno većih precepcija proširenosti istih ponašanja, nego je to u većini europskih zemalja.

Percepcija proširenosti dakako korespondira sa stvarnim stanjem, jer niz podataka pa i međunarodnih komparabilnih istraživanja govori o velikoj raširenosti korupcije u Hrvatskoj, što ne predstavlja samo moralno upitno ponašanje, već i veliku prepreku ekonomskom razvoju. Hrvatska je u tome slična mnogim tranzicijskim zemljama, s time da su s korupcijom povezani mnogi elementi klijentelizma⁵¹, osobito pojačani ratnim i poratnim okolnostima⁵². Ovo je potvrđeno i istraživanjem iz 1997. godine kada su ispitanici pitani u kojim je situacijama mudro ponuditi mito.⁵³ Ono što ovdje može najviše zabrinjavati jest da su studenti skloniji zauzimanju pragmatičnijeg stava u tim pitanjima (ili su naprosto društveno neopterećeniji pa odgovaraju istinitije?), a to se povezuje i s njihovim daleko manjim povjerenjem u temeljne društvene institucije. No, studenti su skloniji i moralno opravdati takva ponašanja (primjerice 47,3% studenata pretežno opravdava prijavljivanje manjeg poreza nasuprot 26,9% građana, ili 53% pretežno opravdava zadržavanje nađenog novca nasuprot samo 15,6% građana itd.), što pokazuje da skeptično-cinična generacija realnije i neopterećenije sagledava stvarnost. Pokazuje li, međutim, to da su sužene mogućnosti drukčijih društvenih trendova (jer mladi ne pronalaze dovoljno impulsa za razvojem mobilizacijskih potencijala koji bi smjerali promjeni aktualnoga društvenog stanja) ili u takvom pragmatičnom stavu (ovdje je to, vjerojatnije, primjerenija kvalifikacija) valja pronalaziti one poglede koji se neće opterećivati lažnom društvenom moralnošću, već će (makar iz samo pragmatičnih razloga) lakše pronaći motive za promjenom vladajućih društvenih obrazaca, sasvim je teško reći. Kako, ipak,

⁵¹ Razlika između individualne ili klasične korupcije i klijentelističke jest u tome da je u drugom slučaju riječ o trajnoj društvenoj strukturi, odnosno o višekratnoj ili čak trajnoj međusobnoj ovisnosti upletenih strana. Usp. A ŠTULHOFER, *nav. dj.*, str. 174.

⁵² Upravo u tijeku pisanja ovog teksta objavljeni su novi podaci o korupciji u Hrvatskoj. Prema podacima Gallupovog istraživanja korupcija u Hrvatskoj nije rasprostranjenija nego u ostalim zemljama, ali je hrvatski biznismeni smatraju najvećom zaprekom dobrom poslovanju. Također se navodi mišljenje Josipa Kregara koji, slično podacima našeg istraživanja, tvrdi kako Hrvati korupciju doživljavaju vrlo rasprostranjenom, ali je istodobno osuđuju i preziru. Usp. *Vjesnik*, 20. 4. 2001., str. 7. Pozitivnu tendenciju da se društvo sve više bavi problemom korupcije u dijelu stvarnih pomaka relativiziraju, ipak, predstavnici poslodavaca. Željko Ivančević, glavni ravnatelj HUP-a, na tu temu kaže: »Nova je vlast najavila početak borbe s korupcijom. Da bi se ta borba sustavno vodila, treba zakonska regulativa koju još nemamo. Ljudi pomalo gube strpljenje i povjerenje u dobre namjere da se taj problem riješi. S druge strane, sporost administracije, financijska policija, sudovi, stečajevi, stečajni upravitelji, komunalna poduzeća, politika u nadzornim odborima... su bogomdani za korupciju. Sve je isto kao i prije.« Usp. *Jutarnji list*, 21. 4. 2001., str. 9.

⁵³ Usp. G. ČRPIĆ/ M. VALKOVIĆ, »Moral u Hrvatskoj u sociologijskoj perspektivi«, u: *Bogoslovska smotra*, 70 (2000.), br. 1, str. 1–63.

društvena perspektiva, sagledava društvene uzroke takve percepcije, ona ne može zanemariti i takve mogućnosti.

Zaključna razmišljanja

Raspravljajući o jednom od najkrucijalnih pitanja suvremene sociologije religije – sekularizaciji kao neizbježnom pratitelju modernizacije, sekularizaciji čiji hod nije možda sasvim linearan, ali je teško zaustavljiv – Rodney Stark je ponovno i jasno naglasio kako teorija sekularizacije počiva na mitu o religijskom zalazu i mitu o prošloj pobožnosti.⁵⁴ Govor o smanjenoj religioznosti počiva na slici velike i nepomućene pobožnosti starih vremena. Govor o europskoj dekristijanizaciji počiva na slici kršćanske Europe. Ni jedno ni drugo nikad nije dokazano. Stark je time ponovio poglede još nekih sociologa religije čiji pogledi, međutim, ostaju manjinski. Jer, sasvim suprotno manjini koja smatra da koncept sekularizacije nije znanstveno validan pojam, većina znanstvenika sasvim jasno (empirijski potvrđeno) vidi kako modernizacija preobražava društvo na taj način da religija gubi svoj društveni autoritet i svoju društveno-integrativnu ulogu. Kako moderno društvo počiva na racionalnom autoritetu i profitnom usmjerenju, religije (crkve) postaju samo jednom od mnogih društvenih institucija, s manje ili više značajnom ulogom, ali svakako ne onakvom kakvo je priličilo našem poimanju tradicionalnog društva.

Odnos modernizacije i religije nije tema ovog članka, premda je sudbina religije u modernom društvu jedan od značajnih indikatora modernog razvoja. Stoga ova zaključna primjedba ima samo jednu (iako vrlo bitnu) metodologijsku funkciju: još jednom pokazati kako je pitanje određivanja točke s koje će se vrednovati neki procesi najteže pitanje te kako vrednovanje ne može nadomjestiti »unutrašnje tajne« promijenjenog svijeta. Jer, ako i prihvatimo Starkove sumnje u validnost koncepta sekularizacije, time nismo objasnili niz vrlo vidljivih promjena religijske uloge u modernome ili postmodernom društvu. Ta uloga pogotovo postaje intrigantnom u postmodernom razdoblju koje usredotočenošću na osobnost prevrednuje (ili samo pokazuje drugo naličje istoga) sve velike i sada vrlo upitne ideje modernog doba, prije svega napredak, razum i vjeru u bolju budućnost. Isto tako, ukoliko ova primjedba još jednom ukazuje na problematičnost modela tradicionalnoga i modernog društva (a riječ je o modelima, sa nji-

⁵⁴ »Everyone 'knows' that once upon a time the world was pious – that in olden days most people exhibited levels of religious practice and concern that today linger only in isolated social subcultures such as the Amish, ultra-orthodox Jews, or Muslim fundamentalists. But, like so many once-upon-a-time tales, this conception of a pious past is mere nostalgia; most prominent historians of medieval religion now agree that there never was an 'Age of Faith'...« Usp. R. STARK, »Secularization, R.I.P.«, u: *Sociology of Religion*, 60 (1999.), br. 3, str. 255.

hovim inherentnim prednostima i nedostacima!), ta se problematičnost dijelom pokazuje u izboru određenog društva kao točke procjene, ali se ne osporavaju promjene koje se upravo teorijom modernizacije pokušavaju objasniti kao ni činjenica da se društva umnogome razlikuju s obzirom na svoje razvojne potencijale.

Zaključna primjedba, osim metodologijske, ima još jednu pedagošku funkciju, sadržanu u nastojanju jačanja osnovne teze ovog rada koja glasi: usprkos svim problemima, rizicima, nezadovoljstvima i usudima modernog doba Hrvatskoj je modernizacija nužno potrebna, a ona se suočava s velikim problemima modernizacijskog razvoja. Hrvatska u svemu tome nije usamljeni primjer, a koji pokazuje poteškoće implementacije logike modernog razvoja u društvenim uvjetima koji taj razvoj sami ne induciraju. No, ovdje i sada, nije riječ o izboru, već potrebi. Globalizirani svijet, upravo svojom nemilosrdnošću spram neprilagođenih te, uzrokujući sve veće podjele, tu potrebu još pojačava te pokazuje kako je upravo razvoj jedini još barem donekle učinkovit način uvažavanja i zaštite posebnosti.

Problemi modernizacijskog razvoja dakako nisu novi, ali pogrešno je reći da su samo nasljeđeni. Prošlost i sadašnjost povezuju se na osobite načine i onaj tko iz prošlosti ne uči, već pronalazi samo izlike, očito se više ponaša upravo na taj stari način. Time pojam krize nije odbačen, ali je jasnije određen. Jasnije su određena i razvojna očekivanja jer sociologijska analiza razoktriva društvenu stvarnost te time, istodobno, raščlanjuje one uzročnike koji sputavaju poželjni razvoj, ali i relativizira mogućnosti njihove radikalne preobrazbe. Sociologijska analiza, konačno daje i drugu dimenziju podacima koji govore o moralnoj, obiteljskoj i uopće krizi društvenog života jer pokazuje u kojem se smjeru i zašto nešto dešava. Ona pokazuje izuzetno složenu i nadasve proturječnu prirodu društvenih odnosa te time ističe da idealna slika prošlosti i tradicionalnosti teško može biti polazna točka procjene sadašnjih društvenih procesa i njenih moralnih aspekata. Zato na postavljena pitanja (povjerenje ili nepovjerenje, individualno ili kolektivno, moralno ili nemoralno) nema potpuno preciznih odgovora jer se stvarnost teško može opisati u takvim suprotstavljeno postavljenim kategorijama.

Usredotočenost na probleme modernizacijskog razvoja govori o tome da teorija postmodernizacije nije (još) relevantna za Hrvatsku. Ona se, dakle, nalazi u specifičnoj razvojnoj modernoj putanji, obilježenoj nekim jakim elementima tradicionalnog društva. No, razvojna specifičnost naglašuje neke posebne okolnosti i uvjete koji izmiču idealnim teorijskim konstruktima pa će dinamika tradicionalno-moderno-postmoderno biti relevantna za Hrvatsku, ali samo do određene mjere. Ako se to primijeni na postmoderne stilove života, onda se može zaključiti da je veliki dio (barem razvijenijeg) svijeta obilježen mnogim zajedničkim ka-

rakteristikama te da ćemo te karakteristike nalaziti i u manje razvijenim zemljama ali još uvijek, poput Hrvatske, razvijenim u toj mjeri da mogu participirati u bitnim osobinama modernoga ili postmodernog razvoja. Je li to dovoljno objašnjenje, teško je reći. Tranzicijske zemlje su ipak bile suočene sa specifičnim iskustvom širenja sekularne kulture pa se i usprkos meritornim konstatacijama o tome kako su ta nastojanja bila posve bezuspješna teško mogu zanemariti sve moguće posljedica takva iskustva. Stoga će o mogućim objašnjenjima nekih, na prvi pogled tipično postmodernističkih osobina trebati još razmišljati. Ako ništa drugo, o tome kako se one utjelovljuju i manifestiraju u posve različitim društvenim okolnostima.⁵⁵

Što, na kraju, reći o pogledu u budućnost? Kakva se očekivanja i kakve mogućnosti mogu pripisati Hrvatskoj?

Opisujući ekonomski razvoj i širenje racionalne kulture Inglehart naglašuje kako taj razvoj nije bio ograničen samo na protestantske zemlje, već je danas poduzetnička orijentiranost sasvim proširena katoličkim zemljama, ali i onima na Dalekom Istoku. Preciznog odgovora zašto se i kako to desilo nema, ali je očito riječ o kombinaciji različitih čimbenika.⁵⁶ Premda unutar sasvim drukčijih društvenih okolnosti, Sztompkina analiza svjedoči o istome, jer pokazuje kako su kontinuitet i uspješnost demokratskih i tržišnih reformi pridonijeli laganjoj, ali indikativnoj rekonstrukciji povjerenja u Poljskoj u drugoj polovici 90-ih. Riječ je o kombinaciji šest setova čimbenika: svjesnost o kontinuiranoj, perzistentnoj te ireverzibilnoj tranziciji, konsolidacija političke demokracije i konstitucionalizma, konsolidacija kapitalističkog tržišta i privatnog vlasništva, realistička perspektiva uključivanja u zapadne vojne, političke i ekonomske saveze, ekspanzija osobnoga i socijalnog kapitala te univerzalan i neizbježan generacijski zaokret. Zahvaljujući svemu ovome autor vrlo samouvjereno izjavljuje da u poljsku budućnost možemo gledati sa značajnom dozom optimizma.⁵⁷

⁵⁵ Ovo se ponajprije odnosi na stavove mladih općenito te na poglede na neka pitanja bračnog i spolnog morala, posebice kod žena. Sljedeća je konstatacija, stoga, vrlo intrigantna: »Kod žena uočavamo značajan pomak u odbacivanju tradicionalnih i kolektivističkih vrednota, te prihvaćanju individualnih vrednota samoaktualizacije s obzirom na uloge spolova u društvu; mlađe su žene značajno više individualizirane od ostataka hrvatskog društva, starijih žena, pa i od svojih vršnjaka muškog spola.« Usp. G. ČRPIĆ/ Ž. BIŠČAN, »Muško i žensko između uloge i osobe«, u: *Bogoslovska smotra* 70 (2000.), br. 2, str. 439.

⁵⁶ Usp. R. INGLEHART, *Modernization and Postmodernization...*, str. 218–224.

⁵⁷ Usp. P. SZTOMPKA, *nav.dj.*, str. 180–190. Usp. i D. MATIĆ, »Demokracija, povjerenje i socijalna pravda«, u: *Revija za sociologiju* 31 (2000.), br. 3–4, str. 183–195.

Sasvim parcijalna analiza, predložena u ovom radu, ne pruža dovoljnu osnovu ovakvim generalizirajućim ocjenama ali, ipak, ponovno ističe važnost usredotočenosti na one čimbenike koji se pokazuju glavnim preprekama ekonomsko-tržišne i političko-demokratske konsolidacije. Jedan od najvažnijih indikatora prepreke, stoga, pronalazim u nadasve visokoj politizaciji hrvatskoga društva, politizaciji koja svjedoči kako o dominaciji države u gospodarskom području, tako i o teškoći afirmacije nepolitičkoga javnoga (civilnog) diskursa. Stoga su vrlo zanimljivi rezultati niza istraživanja koji pokazuju da je politička samopozicioniranost jedan od najvažnijih čimbenika objašnjavanja velikog broja društvenih stavova. »Drugim riječima, usprkos mogućoj multidimenzionalnoj povezanosti promjena u sferi politike, gospodarstva i kulture, hrvatsko je društvo još uvijek dominantno političko društvo, odnosno intencionalna politička logika u najvećoj mjeri oblikuje, usmjerava i spontano kontrolira makro-ekonomske procese modernizacije. To, nadalje znači da uspjesi modernizacijskog 'projekta' (ekonomska performansa i kulturni identitet) ponajviše ovise o karakteru demokratizacije hrvatskoga političkog prostora. Iz prethodno izloženih poopćavanja proizlazi da na hrvatsku tranzicijsku modernizaciju ponajviše možemo gledati kao na politički fenomen.«⁵⁸

Čini li se na kraju Inglehartova konstatacija o važnosti svjesnog usmjeravanja određenih vrednota sasvim nerealom? Možda da, ali i najvećem će skeptiku sada biti teško osporiti tvrdnje kako su legitimacija uspjeha i vlasništva te afirmacija profesionalizma ključni preduvjeti hrvatske budućnosti. Ako je takve vrednote teško razvijati, a očito jest, svaki je pomak na tom polju više nego važan. Premda se ne odgovara na pitanje 'kako', zbog opredijeljenosti za pozitivno vrednovanje svakog pomaka, vrijedno je na kraju navesti ova Županovljeva razmišljanja: »Ljudi mogu zadržati svoje vrijednosti, ali će se ponašati prema zahtjevima strukture ako postoji diskrepancija između vrijednosti i strukture. Kad popusti pritisak strukture, vrijednosti će ponovno određivati ponašanje. Na primjer, mnogi su naši gastarbajteri došli u Njemačku s vrijednosnom prtljagom radikalnog egalitarizma, ali tamo su se uključili u sasvim drukčiju strukturu i postali uspješni industrijski radnici i poduzetnici. Prema tome, strategija mora biti: mijenjati strukture.«⁵⁹ Ne bi li perspektive europskog povezivanja trebalo, stoga, promatrati **primarno ili čak isključivo** u optici njihove sposobnosti mijenjanja zatečenih struktura?

⁵⁸ Usp. N. KARAJIĆ, *nav. dj.*, str. 229–230. O političkoj dominaciji usp. i I. RIMAC, *nav. dj.*

⁵⁹ Usp. J. ŽUPANOV, *Poslije potopa...*, str. 183.

Summary

SOCIAL DEVELOPMENT IN A VALUE TRAP

In the first part of the essay the author describes and defines the problems associated with terms such as 'traditional society', 'modern society' and 'postmodern society', which sociology uses as the most general theoretical constructs, and which are employed to identify and understand contemporary social processes. Although the theory of modernization is replete with problems, it provides a framework for an easier description of a particular society, as well as recognizing factors that are obstacle for expected development. Research on the dominant values of some society contributes to that to a great extent.

The second part of the work elaborates on the current state of the Croatian society. The problems of development of Croatian society are linked to the legacy of the so called 'deviant modernization' of the communist period, and to the difficulties of the whole socio-economical transformation during the last ten years. The values survey testifies to the described problems, which is why the author particularly analyses the questions from the European Values Survey 1999, specifically the part conducted in Croatia. The survey reports low trust in other people, low trust in basic social institutions (except a satisfactory level of trust in authoritarian institutions), ambivalent views on regulations in the economic area and on tax evasion, bribe and similar phenomena. The interpretation of these questions is linked to data from other surveys conducted in Croatia, with special attention given to people's relations to ownership and entrepreneurship, in view of negative and ethically problematic experiences with ownership transformation and privatization. The author argues that the normative interpretation of most answers from the area of ethical preferences is difficult if we neglect the fact that most answers reflect the contradictory transitional experience.

In the final reflections, the author again raises the question of evaluation of the current social processes. Here, according to the possibilities of the sociological approach, the author takes as a measure the modern development as it is found in developed parts of the world by whose measure the world becomes global. Additionally, the author proposes the thesis that Croatia needs modern development and faces big problems in that development. That is why he stresses the need for continuing the research about ways in which a discontintely high level of politicization of Croatian society could be decreased, and about the establishment of some crucial mode values such as the legitimacy of ownership, and the success and recognition of professionalism.

Key words: modernization, values, development, transition, Croatia.